

Смірнова Світлана,
Кам'янець-Подільський державний
історичний музей-заповідник
сектор «Музей старожитностей»
науковий співробітник

АРХЕОЛОГ СОФІЯ СТАНІСЛАВІВНА БЕРЕЗАНСЬКА (ДО 100-РІЧЧЯ ВІД НАРОДЖЕННЯ).

У статті досліджується науковий внесок археолога Софії Березанської у вивчення давніх культур України. Аналізуються її роботи, присвячені археологічним пам'яткам епохи бронзи. Розглядаються методологічні підходи дослідниці, її внесок у розвиток археологічної науки та значення відкриттів для реконструкції історії давнього населення України. Особлива увага приділена польовим дослідженням і археологічним експедиціям, у яких брала участь Софія Березанська.

Ключові слова: Софія Березанська, археологія, бронзовий вік, археологічні дослідження.

Софія Станіславівна Березанська прожила довге, насичене наукове життя, залишивши по собі вагомий слід у вивченні археології доби бронзи на території України. Проживши майже сотню років, будучи знаним археологом дослідниці була в пошані як наукової спільноти так і преси. Зокрема, опубліковано цілий ряд ювілейних статей, повідомлень від колег на пошану Софії Березанської. (Археологія, 1994, 3; Гершкович, 2019; Отрощенко, 2024)

Краєзнавець, журналіст Олег Будзей в газеті Подільнянин до 90-ліття від народження С. Березанської розмістив розлогу статтю про дослідницю, яка народилася у Кам'янці-Подільському (Будзей, 2014)

До сторіччя з дня народження Софії Березанської її колеги з ІА НАНУ підготували та опублікували бібліографічний покажчик її опублікованих праць, складений в хронологічному порядку (Денисова, Литвиненко, Отрощенко, 2024).

На сьогодні маловідомим залишалося питання чи проводила С. Березанська археологічні розкопки на території Хмельницької області, чи проводила розвідки в Кам'янець-Подільському районі. Тому ми вирішили детальніше дослідити її наукову діяльність. Вивчаючи наукову діяльність археолога, неможливо його розглядати окремо від приватного життя, оскільки все взаємопов'язано.

Біографія

Народилася Софія Станіславівна Березанська (в дитинстві Зося Баранович) у м. Кам'янці-Подільському 15 травня 1924 р. У 1932 році її батька, Станіслава Барановича, колишнього офіцера та ад'ютанта генерала Брусилова, було заарештовано, а родину вислано до Астрахані, а згодом до північного Казахстану. Незважаючи на складні умови, Софія прагнула до освіти і в 1943 році вступила до Об'єднаного українського університету в Кзил-Орді. Після війни продовжила навчання на історичному факультеті Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка, який закінчила з відзнакою у 1948 році. (Інститут археології НАН України, 2024.)

Після закінчення університету Софія Станіславівна Березанська отримала направлення на роботу до Херсонського історико-археологічного музею, де відбувається її становлення як археолога (1948-1949 роки роботи в музеї). До Херсонського музею Софію Станіславівну було зараховано 11 травня 1948 року на посаду старшого наукового співробітника. Про роботу в музеї вона писала: «Музей являв собою абсолютно пустий будинок, у якому було звалено книги та експонати, відібрані у німців, німці усе спакували, але вивезти не встигли... Ні до, ані після, я у своєму житті не працювала з таким бажанням й енергією. Через півтора роки музей було відкрито. Думаю, там було багато помилок та невдалих рішень, але я тоді була щасливою. Бібліотеку ми також так-сяк привели в порядок і нею можна було користуватись...» (Країна, 2019).

У 1949 році С. Березанська вступила до аспірантури Інституту археології АН УРСР, де під керівництвом П. П. Єфименка захистила кандидатську дисертацію на тему «Пам'ятки передскіфського часу на Уманщині та їх історичне значення» у 1953 році.

Після успішного захисту кандидатської дисертації Софія отримує посаду молодшого наукового співробітника відділу первісної археології при ІА АН УРСР. З Інститутом Археології і пов'язана діяльність Березанської С., як археолога. У 1964 р. вона переведена на посаду старшого наукового співробітника. У 1977 р. успішно захистила докторську дисертацію «Северная Украина в эпоху бронзы (середина и вторая половина II тис. до н. е.)». З 1986 р. Софія стає провідним науковим співробітником при ІА НАНУ, а з 1990 р. науковим консультантом. (*Інститут археології НАН України*, 2024).

У 1977 році за участь у створенні колективної монографії «Археологія Української РСР» Березанська була удостоєна Державної премії УРСР у галузі науки і техніки. Її внесок у розвиток археологічної науки визнаний як в Україні, так і за її межами.

Софія Станіславівна продовжувала наукову діяльність до останніх років життя. Вона брала участь у розкопках, консультувала молодих науковців та активно публікувала результати своїх досліджень. Її праці стали фундаментом для подальших археологічних досліджень доби бронзи в Україні. 2 травня 2024 р. Софія Березанська закінчила свій життєвий шлях в Києві, за кілька днів до сторічного ювілею. (Литвиненко, Отрощенко, 2024.)

Наукова діяльність:

Софія Станіславівна Березанська є однією з найбільш вагомих постатей в археологічній науці України другої половини ХХ — початку ХХІ ст. Її наукова діяльність охоплювала широке коло питань, пов'язаних з вивченням епохи енеоліту та бронзи на теренах України, з особливим акцентом на поселення, курганні могильники, металургію та керамічне виробництво.

Основна наукова діяльність С. С. Березанської була зосереджена на дослідженні доби бронзи Північної України. Одним з основних напрямів стала багаторічна розвідка та дослідження поселень бронзового віку Середнього Подніпров'я, особливо біля с. Пустинка на Дніпрі (Березанська, 1960; 1966; 1970; 1974). Публікації містять стратиграфічний аналіз, типологію знахідок та інтерпретацію господарських комплексів.

У своїх дослідженнях Березанська обґрунтувала концепцію культурного розвитку населення Північної України від північно-східних варіантів трипільської культури через пам'ятки культури шнурової кераміки до східнотшинецької та білогрудівської культур, що свідчить про безперервність культурних процесів у регіоні (Будзей, 2014).

Серед значних досягнень дослідниці – виділення та детальний опис кількох археологічних культур:

- Березанська дослідила особливості білогрудівської культури, зокрема її кераміку та ритуальні споруди, такі як зольники (Березанська, 1954; 1964; 1970; Березанська та Пясецький, 1978).
- Культура багатоваликової кераміки: Системне дослідження цієї культури дозволило визначити її генезу та хронологію (Березанська, 1960; 1971; 1986). Березанська вперше ідентифікувала цю культуру, визначивши її хронологічні рамки та територіальне поширення. Згодом, С. Брагченко уточнив назву, що це бабинська культура (Отрощенко, 2022).
- Східнотшинецька культура: дослідниця детально описала особливості цієї культури, її зв'язки з сусідніми культурами та вплив на подальший розвиток регіону. Вивчення тшинецької культури охоплювало аналіз міжетнічних контактів та міграцій на теренах України та Польщі (Березанська, 1961; 1972).
- Лебедівська культура: Березанська виділила цю культуру, вивчивши її матеріальні залишки та визначивши її місце в історичному контексті. (Березанська, Отрощенко, Телегін, 1976.)

Також Софія Станіславівна вивчала вплив металургії на соціальний прогрес, дослідила техніку виробництва металів та розповсюдження бронзових виробів (Березанська, 1961; 1971; 1980).

За своє тривале наукове життя вона керувала низкою археологічних експедицій (близько 40), спрямованих на дослідження бронзової доби в Україні. Нижче подано хронологічний перелік основних експедицій під її керівництвом:

- 1960-1970-ті роки: Дослідження поселення епохи бронзи біля села Пустинка Чернігівської області. Ці розкопки сприяли глибшому розумінню культурних процесів Північної України в бронзовому віці. (Березанська, 1967, 1970, 1974).
- 1975, 1977-1980, 1983 роки: Керівництво Краснолиманською експедицією Інституту археології, яка досліджувала поселення зрубної культури в урочищі Усове Озеро на Північному Донці в Донецькій області. Результати цих досліджень були опубліковані в монографії «Усово Озеро: поселение срубной культуры на Северном Донце» (1990).
- 1988–1989 роки: Спільно з археологом Б.І. Лабасем проведено дослідження унікального курганного могильника біля села Гордіївка Вінницької області. Ці розкопки виявили багатий інвентар, включаючи вироби із золота, бронзи, бурштину та заліза, що стало сенсаційним відкриттям для вивчення доби бронзи на Поділлі. Її праці про Гордіївський могильник дозволили реконструювати поховальні обряди та інвентарні комплекси (Березанська, 1994; 2011).
- Археологічні дослідження у Хмельницькій області. С. Березанська проводила археологічні дослідження в районі Нетішина та Славути під час будівництва Хмельницької атомної електростанції (ХАЕС). У 1975 році було прийнято рішення про будівництво ХАЕС, і вже 7 квітня 1977 року в селі Нетішин розпочалися будівельні роботи. У зв'язку з цим виникла потреба в археологічних розкопках на територіях, що підлягали затопленню та забудові. У 1985 році експедиція Кам'янець-Подільського педагогічного інституту під керівництвом професора І. С. Винокура провела рятивні розкопки в зоні майбутнього водосховища, дослідивши шість курганів тшинецько-комарівської культури (XVI–XV століття до н.е.). Пізніше, наприкінці 1990-х років, археолог В. О. Самолюк виявив курганний могильник у східній лісистій околиці Нетішина (Романчук, 2008).

Спільна експедиція Інституту археології НАН України та Нетішинського краєзнавчого музею під керівництвом доктора історичних наук Софії Станіславівни Березанської проводила розкопки цих курганів у 1998–2000 роках (Романчук, 2008). Ці дослідження виявили важливі археологічні знахідки, які стали основою для створення експозиції «Археологія» в Нетішинському міському краєзнавчому музеї. Таким чином, під час будівництва Хмельницької АЕС у районах Славути та Нетішина під керівництвом Софії Березанської та інших археологів були проведені значні археологічні дослідження, що дозволили зберегти та вивчити культурну спадщину цих територій (Романчук, 2009, с.57-58)

Археологічні розкопки в м. Кам'янці-Подільському, дослідниця певно не проводила, але наукові розвідки чи співпраця з місцевими археологами І. Винокуром та А. Гуцалом були. У статті «Перше поселення Культури кулястих амфор на Україні» дослідниця зазначала, що поблизу с. Татариски, що біля Кам'янця-Подільського на трипільському поселенні зібрано кілька фрагментів кераміки типової для культури кулястих амфор (Березанська, Пясецький, 1979 с. 75).

Методологічні новації

За період своєї наукової діяльності Софія Станіславівна розробила методіку виявлення та повного розкриття житлових споруд на археологічних пам'ятках, що дозволило більш точно реконструювати побут та соціальну структуру давніх спільнот. Березанська під час досліджень застосовувала комплексний підхід: стратиграфічні розкопки, типологічний аналіз кераміки, металографічні дослідження та порівняльно-історичний метод (Березанська, 1960; 1971; 1980).

Сфера інтересів (історія населення Північної України, Лісостеп та Полісся) Волинь, північно-східне Поділля. Дослідниця поселень бронзового віку на території України. Окремі праці присвячено аналізу стану вивчення епохи бронзи в українській та зарубіжній археології (Березанська; 1973; 1986).

Наукова спадщина Березанської має фундаментальне значення для української археології, заклавши основу для типології, періодизації та культурної інтерпретації бронзового віку України (Березанська, 1974; 1982).

Софія Станіславівна Березанська — одна з найбільш авторитетних дослідниць епохи бронзи на території України. Її наукова діяльність припала на період активного розвитку археологічної науки в середині ХХ століття, коли перед дослідниками постало завдання систематизації численних пам'яток доби бронзи. Березанська присвятила життя дослідженню поселень, курганних могильників і скарбів цього періоду, особливо в басейні Дніпра та на Поділлі. Особливе місце в її працях посідають матеріали з розкопок поселень, де вона ретельно аналізувала кераміку, кам'яні

та бронзові знаряддя праці, прикраси, виявляючи локальні та міжрегіональні особливості культури населення.

Вона першою у вітчизняній археології виділила кілька локальних груп у межах культури шнурової кераміки та культури багатоваликаної кераміки, що дозволило поглибити знання про пересування племен і їхні культурні контакти. Важливий внесок Березанської – ґрунтовні публікації про бронзоліварне виробництво на території Лісостепової України. Вона вивчала майстерні, залишки плавильних печей, ливарні форми та готові вироби, що дозволяло відновлювати технологічні процеси бронзового віку. Її дослідження підтвердили, що населення того часу не лише виготовляло зброю та прикраси, а й активно торгувало ними на значні відстані. Особливо цінними є її роботи, присвячені курганним некрополям, які Березанська розкопувала на Київщині, Полтавщині та Поділлі. Завдяки їй працям стало відомо про ритуали поховань, соціальну диференціацію та уявлення про потойбіччя у племен епохи бронзи. Вона першою звернула увагу на специфіку супровідного інвентарю в похованнях вождів і воїнів, що дозволило реконструювати уявлення про військову справу та культ предків.

Софія Березанська залишила після себе низку монографій та більше сотні наукових статей, які й сьогодні є обов'язковими для вивчення всіма, хто займається археологією бронзового віку України. Її праці стали основою для багатьох наступних досліджень, а саму вченою справедливо вважають однією з творців сучасної концепції епохи бронзи на теренах нашої країни.

ЛІТЕРАТУРА

- «Провідники вирішили мене позбутися. Витягли з вагона, поклали на траву серед степу і накрили якоюсь ковдрою». *Країна*. 12.09.2019. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://gazeta.ua/articles/people-and-things-journal/providniki-virishili-mene-pozbutisya-vityagli-z-vagona-poklali-na-travu-sered-stepu-i-nakrili-yakoyus-kovdroyu/925982> [Дата звернення: 19 вересня 2024].
- Berezanskaja, S. S., Klocko, V. I. 1998. *Das Graberderfeld von Hordeevka*. Verlag Marie Leidorf GmbH-Rahden/Westf. P. 77. Т. 1 - 83.
- Wikidata, 2025. *Березанська Софія Станіславівна*. [онлайн] Електронний ресурс. Режим доступу: https://www.wikidata.uk-ua.nina.az/Березанська_Софія_Станіславівна.html [Дата звернення: 15 лютого 2025].
- Березанская, С. С. 1967. Поселение бронзового века близ хутора Пустынка на Черниговщине. *Археологические исследования на Украине 1965–1966 гг.*, 1. Киев, с. 9-12.
- Березанская, С. С. 1980. Первые мастера-металлурги на территории Украины (археологические исследования). В: Артеменко, и. И. (ред.). *Первобытная археология – поиски и находки*. Киев: Наукова думка, с. 243-256.
- Березанская, С. С., Отрощенко, В. В., Телегин, Д. Я. 1976. Лебедовская культура эпохи бронзы в лесостепной Украине. *Энеолит и бронзовый век Украины*. Киев: Наукова думка, с. 190-221.
- Березанська, С.С.1970. Поселення епохи бронзи поблизу хутора Пустинка на Чернігівщині (Попереднє повідомлення). *Археологія*, 1970, вип. XXIII.
- Березанська, С. С, Лобай, Б. І. 1994. Курганний могильник бронзової доби поблизу с Гордіївка на Південному Бузі. *Археологія*. 4. С 148-153.
- Березанська, с. С. 1971. Про роль металургії у суспільному прогресі в епоху міді та бронзи. *Археологія*, 2, с. 3-9.
- Березанська, С. С. 1973. Деякі проблеми бронзового віку на Україні в останніх працях зарубіжних археологів. *Археологія*, 8, с. 109-114.
- Березанська, С. С., Лобай, Б. І. 1994. Курганний могильник бронзової доби поблизу с. Гордіївка на Південному Бузі (попереднє повідомлення). *Археологія*, 4, с. 148-153.
- Березанська, С. С., Отрощенко, В.В., 2003, *Енциклопедія Сучасної України* [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://esu.com.ua/article-39294>. [Дата звернення: 19 вересня 2024].
- Березанська, С. С., Пясецький, В. К. 1979.Перше поселення культури кулястих амфор на Україні. *Археологія*, 30, с. 75-82.

- Березанська, С. С., Пясецький, В. К. 1978. Зольники білогрудівського типу нар. Горині під Славутою. *Археологія*, 27, с. 48-55.
- Березанська, С. С. 1961. Деякі нові дані про епоху бронзи в північній частині середнього Подніпров'я. *Археологія*, XII, с. 102-119.
- Березанська, С., Гошко, Т., Ключко, В., Ключко, Л., Литвинова, Л., Потупчик, М., Слюсарська, К., Шумова, В. 2011. *Гордійвський могильник*. Вінниця, 288 с.: іл.
- Березанська, С. С., 1972. *Средний период бронзового века в Северной Украине*. Київ: Наукова думка. 265 с.
- Березанська, С. С., 1974. *Пустынка. Поселение эпохи бронзы на Днепре*. Київ: Наукова думка.
- Березанська, С. С., 1982. *Северная Украина в эпоху бронзы*. Київ: Наукова думка.
- Березанська, С. С., 1986. *Культуры эпохи бронзы на территории Украины*. Київ: Наукова думка.
- Березанська, С. С., 1990. *Усово Озеро. Поселение срубной культуры на Северном Донце*. Київ: Наукова думка.
- Березанська С. С, Шумова, В. О. 2002. *Гордійвський могильник: комплекс обрядово-поховального бурштину*. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/1841aed8-1a36-41a8-a7b5-be6cab6da790/content> [Дата звернення: 19 вересня 2024].
- Будзей, О. 2014. Дослідниця бронзового віку. Подільянин. 9 травня. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://podolyanin.com.ua/history/7815/> [Дата звернення: 2 лютого 2025].
- Гершкович, Я. П., 2019. До 95-річчя Софії Станіславівни Березанської. *Донецький археологічний збірник*. 22. С. 184-185.
- Денисова, А., Литвиненко, Р., Отрощенко, В. 2024. Список друкованих праць С. С. Березанської Археологія і давня історія України, вип. 1 (50), с. 14-18.
- До ювілею Софії Станіславівни Березанської, 1994. *Археологія*, 3, С. 156-157.
- Інститут археології НАН України*, 2024. Біографія Софії Станіславівни Березанської. [онлайн] Електронний ресурс. Режим доступу: <https://www.iananu.org.ua/viddily/viddil-arheologiji-ranogo-zalznogo-viku/spivrobotniki/beresanska-sofiya-stanislavivna> [Дата звернення: 15 лютого 2025].
- Інститут археології НАН України*, 2024. Пам'яті Софії Станіславівни Березанської. [онлайн] Електронний ресурс. Режим доступу: <https://www.iananu.org.ua/novini/news2/1356-pam-yati-sofiji-stanislavivni-berezanskoji> [Дата звернення: 15 лютого 2025].
- Литвиненко, Р. та Отрощенко, В., 2024. Світлій пам'яті Софії Станіславівни Березанської. *Археологія і давня історія України*, вип. 1 (50), с. 5-13.
- Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, 2023. Науковий доробок Софії Станіславівни Березанської. [онлайн] Електронний ресурс. Режим доступу: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ASUA/0000001> [Дата звернення: 15 лютого 2025].
- Отрощенко, В. 2022. *Українські землі 5 тисяч років тому*. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://localhistory.org.ua/videos/bez-bromu/liudi-bronzi-i-zaliza-vitalii-otroshchenko/> [Дата звернення: 7 жовтня 2024].
- Отрощенко, В. 2024. *Пам'яті Софії Станіславівни Березанської*. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://iananu.org.ua/novini/news2/1356-pam-yati-sofiji-stanislavivni-berezanskoji> [Дата звернення: 19 вересня 2024].
- Романчук, О. 2008. З історії археологічних досліджень в околицях міста Нетішина. [онлайн] Електронний ресурс. Режим доступу: <https://perspekt.org.ua/articles/489> [Дата звернення: 3 серпня 2024].
- Романчук, О. 2009. З історії вивчення археологічних пам'яток в районі Нетішина. *Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині*. Науковий збірник. Острог, Вип. 2., С. 57-59.
- Хмельницький обласний краєзнавчий музей*, 2023. Жінки в науці. Софія Станіславівна Березанська. [онлайн] Електронний ресурс. Режим доступу: <https://kraimuz.km.ua/zhinky-v-naucz-sofiya-stanislavivna-berezanska/> [Дата звернення: 15 лютого 2025].

Smirnova Svitlana,
Kamyanetskyi State
Historical Museum-Reserve
Sector «Museum of Antiquities»
Researcher

ARCHAEOLOGIST SOFIIA STANYSLAVIVNA BEREZANSKA (ON THE 100TH ANNIVERSARY OF HER BIRTH)

This article is dedicated to the scientific legacy of Sofiia Stanislavivna Berezanska (1924–2024), an outstanding Ukrainian archaeologist and leading expert in the study of the Bronze Age. On the occasion of the 100th anniversary of her birth, the article highlights Berezanska's key contributions to the exploration and understanding of prehistoric cultures on the territory of Ukraine.

The focus is placed on her research related to the material culture of the Bronze Age, with special attention to burial sites, settlements, and the socio-cultural development of early agricultural and nomadic societies. Berezanska played a central role in field excavations and interpretation of findings related to major Bronze Age cultures, helping to establish a chronological and cultural framework still used by modern archaeologists.

Keywords: Sofiia Berezanska, Bronze Age, Ukrainian archaeology, burial sites, prehistoric cultures, material culture, fieldwork.

КОМІТЕТ ПО ДЕРЖАВНИХ ПРЕМІЯХ
УКРАЇНСЬКОЇ РСР В ГАЛУЗІ НАУКИ І ТЕХНІКИ
ПРИ РАДІ МІНІСТРІВ УРСР

Премія присуджена
Встановлено ЦК АН УРСР
І РМ УРСР № 6020
від 13 грудня 1977
Диском і Орденів мав
№ 768

**ОБЛІКОВА КАРТКА
ЛАУРЕАТА ДЕРЖАВНОЇ ПРЕМІЇ УРСР 1977 р.**

Галузь науки: історичні науки Спец. археологія

1. Прізвище, ім'я та по-батькові: БЕРЕЗАНСЬКА Софія Станіславівна

2. Рік народження: 1924 3. Нація: росіянка 4. Партія: безпартійна

5. Вчена ступінь, звання та дата присудження: Кандидат історичних наук, 21.11.1953р.
старший науковий співробітник, 5.2.1966р.

6. Почесне звання: не маю

7. Назва премійованої роботи: "Археологія Української РСР" в трьох томах

8. Місце роботи лауреата: Інститут археології АН УРСР

Назва установи	Посада	Дата прийому	Адреса установи	Телеф.
<u>Інститут археології АН УРСР</u>	<u>старший наук. співр.</u>	<u>1953р.</u>	<u>252014 Київ 14, вул. Вигудівська 40</u>	<u>953581</u>

9. Домашня адреса: 252152 Київ 152, вул. Серафимівна 3, кв. 20 домашній телефон: 507114

Облікова картка лауреата Державної премії УРСР